

Landbouw in de natuurverkenning 2011

Wim Dijkman, Centrum voor Landbouw en Milieu

De natuurverkenning 2011 analyseert de ontwikkeling van natuur langs vier verschillende kijkrichtingen. Deze kijkrichtingen hebben een belangrijke gedifferentieerde impact op de rol van landbouw in ontwikkeling en beheer van natuur. In deze notitie geven wij eerst enkele relevante trends in de landbouw en vervolgens plaatsen wij deze binnen de vier kijkrichtingen om deze impact te kunnen beschrijven.

Waarom landbouw?

Er zijn meerdere impacts van landbouw op natuurontwikkeling en -beheer:

- Het leveren van ruimte voor de ontwikkeling van natuur;
- Via aanpassing in de bedrijfsvoering verbeteren van de omgevingskwaliteit voor natuur;
- Deelname in het beheer vergroot de gebruikswaarde van natuur;
- Ontwikkelen van draagvlak voor natuur.

Trends in de landbouw

Er is een breed gedragen besef in de hoofden bij veel agrariërs dat de landbouw aanloopt tegen de grenzen van het ontwikkelingsmodel van de afgelopen eeuw. De effecten van schaalvergroting en intensivering zijn dermate groot op de leefomgeving en kwetsbaarheid van bedrijfsvoering dat nieuwe wegen ontwikkeld moeten worden (Van der Hoeven 2010). Vooralsnog wordt in de praktijk de industrialisering van de landbouw verder doorgezet, maar voor de toekomst is het bieden van een toegevoegde waarde op producten en landschap een belangrijker strategie.

Niet grond gebonden landbouw

De niet grondgebonden landbouw beïnvloedt natuur via het spoor van omgevingskwaliteit. Daarin zijn drie ontwikkelingen relevant voor natuur:

- Technische verbeteringen aan stallen, waardoor er minder emissie van stikstof optreedt;
- Aanscherping van de mestnormen die leidt tot een toename van mesttransport en mestverwerking. Deze maatregel draagt bij aan verminderen van fosfaatuitstoot naar oppervlaktewater.
- Een kleine groei van biologische kippen en varkenshouderij die gepaard gaat met vrije uitloop en plaatselijk de belasting met stikstof doet toenemen.

De conclusie is dat een industriële niet grond gebonden landbouw met een hoge mate van geslotenheid van het systeem, in de praktijk de omgevingskwaliteit voor natuur verbetert.

Grondgebonden landbouw

De melkveehouderij en akkerbouw zijn (grotendeels) grondgebonden. Ontwikkelingen hierbinnen zijn minder eenduidig te schetsen. Voorbeelden van ontwikkelingen zijn:

- Efficiency slag. De bekendste is schaalvergroting om arbeid per eenheid van product goedkoper te maken. Schaalvergroting als mantra echter, is zijn kracht aan het verliezen zeker als het gaat om reductie van de kosten. Juist bedrijven die in staat zijn om kosten (rente, loonwerk, krachtvoer, e.d.) te beperken blijken in de melkveehouderij het meest succesvol te zijn (Alfa accountants 2010). In die kostenreductie kan natuurbeheer een rol spelen.
- De eerste melkveehouderijbedrijven zonder grond zijn ontwikkeld. Deze bedrijven hebben het karakter van de intensieve veehouderij.
- Monoculturen. Niet alleen de akkerbouw, maar ook de grondgebonden veeteelt krijgt meer en meer het karakter van een monocultuur, waar tot en met de perceel randen geen plaats meer is voor *vergeten* of *over*-hoeken en randen. Daardoor wordt de functie van het cultuurlandschap voor biodiversiteit verder beperkt. In de akkerbouw (incl. de maisteelt) zijn

recentelijk initiatieven gestart voor actief randenbeheer die deze trend doorbreken. Voor de vergroening van het GLB worden ook voorstellen in deze richting ontwikkeld.

- Kringloop denken: de ontwikkeling van de mestwetgeving vraagt van ondernemers om steeds efficiënter met voedingstoffen om te gaan. De efficiëntie van gebruik van N en P moet worden verbeterd, o.a. door een beter bodembeheer en bemesting. Die ontwikkeling draagt bij aan verbetering van omgevingskwaliteit van natuur¹.
- Toename in diversiteit in bedrijfstijlen (RLG 2009, Dijkman e.a. 2011). Enerzijds bedrijven die zich uitsluitend specialiseren op een tak van de primaire productie (akkerbouw, melkveehouderij e.d.) en anderzijds bedrijven die zoeken naar een grotere diversiteit (risico spreiding) en een tak erbij zoeken die goed past bij ondernemer, bedrijf en omgeving. Natuurbeheer is daar een voorbeeld van.
- Duurzaamheid. Breed ontstaat de urgentie om als bedrijfstukken zich te profileren als duurzame ondernemer, te meer daar de keten via labelingsystemen zich wil onderscheiden met de producten. Het gaat dan om duurzaamheid in brede zin: energieverbruik, broeikasgassen, dierenwelzijn, natuur en landschap, etc. Het beheren van natuur en landschap is voor sommige ondernemers een van de manieren om zich als duurzaam te onderscheiden en draagt bij aan wat wel wordt genoemd 'the license to produce'.

Samengevat: binnen de landbouw wint de deelname van boeren in het natuurbeheer aan belangstelling, omdat de inpasbaarheid van natuurbeheer in het bedrijf is toegenomen (LNV/LTO 2009).

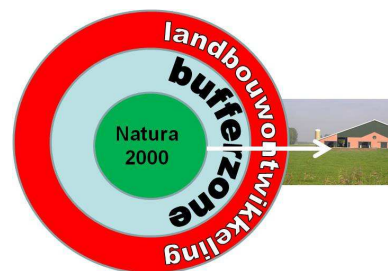
Landbouw en de vier kijkrichtingen natuur

1. Vitale Natuur

Ruimtelijke structuur natuur en landbouw

Een van de centrale elementen in deze kijkrichting is de keuze voor grote eenheden. Daardoor wordt het grensvlak tussen natuur en andere functies (w.o. de landbouw) beperkt. Bovendien zijn de grenzen gebaseerd op natuurlijk scheidingen, zoals waterbeheerssystemen. De interacties tussen dieren in de landbouw en in het natuurbeheer zijn dus ook beperkt (diergezondheid). De invloed van de landbouw op de omgevingskwaliteit van de natuur is door beperking van grenscontacten relatief beperkt. Door de hoge eisen van de omgevingskwaliteit voor natuur ontstaat er een afwaartse beweging van melkveebedrijven van de natuur. Dit is vooral bekend voor de Natura 2000 gebieden met hun specifieke juridische eisen voor bedrijfsvestiging.

Er zijn belangrijke neveneffecten van deze afwaartse beweging voor het landschap. De grenszone tussen landbouw en natuur verandert van landbouwkerngebieden naar meer marginale landbouwgebieden. Het worden veldkavels van landbouwbedrijven verder weg (zie o.a. Dijkman e.a. 2011). Op deze percelen worden de gewassen verbouwd die bijvoorbeeld minder arbeid vragen, zoals rooivruchten, granen en maïs. Deze passen niet altijd in de oorspronkelijke landschapsstructuur en versterken het conflict dat optreedt in de eisen aan de waterhuishouding. Daardoor ontstaan bijvoorbeeld aardappelteelt in natte beekdalen, maïsteelt op hoogveengebieden, maar ook op komklei in de uiterwaarden of op veengronden nabij de stad (warme grond). Deze gewassen vragen om een grotere drooglegging die onnatuurlijk is voor deze gebieden. Ook ontstaan er op deze grensgebieden nieuwe vormen van landgebruik zoals boomteelt op plaatsen waar de controverse over het waterbeheer minder pregnant aanwezig is. Dit patroon laat zich niet gemakkelijk doorbreken. We sturen in Nederland via de ruimtelijke ordening op *functies* (landbouw of natuur) en niet op *landgebruik*. Waterschappen zijn verplicht om voor de functies een passend waterpeil aan te bieden. Daardoor is peilverhoging in landbouwgebieden grenzend aan natuur in

¹ www.duurzaamboerblijven.nl

principe niet mogelijk. Om op landgebruik te kunnen sturen kunnen niet populaire instrumenten als *kwalitatieve verplichting of erfdiensbaerheid* worden ingezet. Bufferzones bestaan vrijwel alleen onder de *functie* natuur.

Begrazing te gelde maken

In Vitale Natuur staan de natuurlijke processen centraal. Daarbij hoort ook een vorm van begrazing als een *middel* om structuurvariatie in de vegetatie te vergroten (bossen, heide, kwelders, uiterwaarden, e.d.), maar het is voor natuur geen *doel* op zich. Een belangrijke potentiële bijdrage van de landbouw is hier het participeren in het begrazingsbeheer, ook al zal dat logistiek moeilijker zijn door de grotere eenheden en dus grotere afstanden. Agrariërs kunnen hierin meewerken met inheemse en soms vergeten runderrassen voor vleesproductie en zo mogelijk voor gespecialiseerde melkproductie². Maar ook jongvee en droge koeien van gangbare melkveehouderijen kunnen worden ingezet. De ondernemer geeft een toegevoegde waarde aan het product die leidt tot extra inkomsten. De agrariërs zorgen voor het wintervoer voor het vee en dat is nodig gelet op de gevoeligheid van politiek en samenleving voor het toepassen van natuurlijke processen op de populatiedynamiek van grazers. Een agrariër kan een dergelijke bedrijfsvoering toevoegen aan een bestaand bedrijf dan wel een specifiek bedrijf hiervoor ontwikkelen binnen of aan de rand van de natuurgebieden. Speciale aandacht verdient de vergunningen voor stallenbouw, te meer daar gebieden voor Vitale Natuur veelal Natura 2000 gebieden zijn, waardoor de vestiging van stallen niet vanzelfsprekend is (zie ook ruimtelijke structuur).

Natuurboer: meer dan alleen optellen

Brandrode runderen te huur voor het beheer van uw natuurterrein. Dat is de basis van het bedrijf van Berry Klein Swormink in Lettele. Intussen wordt het exclusieve vlees verkocht bij de lokale PLUS supermarkt (korte ketens), de gespecialiseerde beheermachines worden verhuurd en gasten worden uitgenodigd voor een verblijf op het bedrijf. Dit is het multiplier effect van een bedrijf dat zijn basis zocht in het te gelde maken van begrazing in de natuur. www.natuurboeren.nl

Innovaties in landgebruik

Op grensvlak Vitale Natuur en landbouw neemt de landbouw specifieke maatregelen om de omgevingskwaliteit voor natuur te verbeteren. Stalsysteem, rantsoen en bemestingsregime worden aangepast zodat de stikstof belasting van natuur wordt verminderd. Drainagetechnieken (onderwaterdrainage, peilgestuurde drainage) op de overgang tussen landbouw en natuur zorgen voor verminderde verdroging van de natuurgebieden.

Grond

De consequentie van grotere eenheden is dat bestaande geïsoleerd liggende natuurterreinen met een lage potentie worden verkocht voor bijvoorbeeld particulier beheer. Er kunnen nieuwe vormen van grondexploitatie ontstaan: functie terugbrengen naar landbouw, landgoedontwikkeling mogelijk maken, inzetten voor recreatie, e.d. Het is een vorm van inpasbare natuur. In ieder geval draagt het bij aan de versterking van de landbouwstructuur doordat potentieel juridisch belemmerende functies uit het landbouwgebied worden gehaald.

Coalities

In vitale natuur is de samenwerking tussen terreinbeheerders, andere natuurorganisaties en agrariërs mogelijk en nodig. Ondernemers kunnen beheer van de natuur goedkoper maken door er een verdienmodel in te ontwikkelen. Dit kan zo lang het gebruik van vitale natuur niet in conflict komt met de doelen van vitale natuur.

---

² <http://www.natuurmelkerijvarsen.nl/home.aspx>

2. Beleefbare natuur

Waarderen van identiteit

De waardering van natuur en landschap ontleent de burger aan het cultuurlandschap, de identiteitsdrager in het landelijk gebied. Veel burgers hebben een arcadisch natuurbeeld en verlangen naar een pastoraal landschap, waarin de mens centraal staat. En juist dat landschap is een drager van nationaal en internationaal belangrijke biologische diversiteit. Dat cultuurlandschap wordt onderhouden, hersteld en ontwikkeld door ondernemende boeren. De beleving van natuur en landschap is het hoogst rond enerzijds de stedelijke gebieden en anderzijds de natuurgebieden. Daar horen verschillende ondernemingsstrategieën bij. Immers recreatie rond de stad heeft een ander karakter dan recreatie in het landelijk gebied en gekoppeld aan natuurgebieden.

Multifunctionaliteit

Er ontwikkelt zich een groeiende groep multifunctionele landbouwers (Oostindie, 2011) die effectief inspeelt op de omgevingskansen. De economische waarde van de multifunctionaliteit leidt tot een vanzelfsprekende incentive om te investeren in landschappelijke en ruimtelijke kwaliteit, de koe de wei in te sturen, toegankelijkheid te organiseren met de burens, scholen te ontvangen, etc. De ondernemer biedt kansen voor beweging. Zo verhuurt hij kano's, mountainbikes, fietsen, etc.

De landschappelijke elementen (sloten, houtwallen e.d.) hebben door hun inrichting en beheer een belangrijke natuurfunctie. Rond de bebouwingscentra worden kleine en grotere waterpartijen in het landgebruik ingepast. Deze zorgen voor waterberging, verkoeling bij het warmer wordende klimaat en bieden visgelegenheden voor de sportvisser. De ondernemer sluit zich aan bij ketens van recreatie en horeca en maakt gebruik van de deskundigheid van deze ketens. Kortom de agrariër onderneemt door de kansen te benutten, die de omgeving biedt. Een gebiedsfonds wordt ingezet om de investeringen in natuur, landschap en recreatie te ondersteunen. Dit fonds wordt publiek/privaat gevuld.

Het ruimtelijk beleid van steden en dorpen voor het buitengebied maakt het ontstaan van samengestelde erven en landgebruik mogelijk, waardoor er complexen van bedrijvigheid ontstaan die tevens tegemoet komen aan de behoefte aan beleving van natuur en landschap bij burgers. De collectieve inspanningen kunnen beperkt blijven omdat veel van deze bedrijven zich ontwikkelen op privaat eigendom. Functieverandering is beperkt nodig, wandel en fietspaden lopen door het weiland en de boer neemt het onderhoud mee met de normale bedrijfsvoering. De ruimtelijke spreiding van overnachtingsmogelijkheden, horeca op het platteland, recreatieactiviteiten, e.d. laten zien dat de omgeving (steden, recreatiegebieden) selecterend werkt op de ontwikkeling van dit type bedrijven³. Het gemeenschappelijk landbouwbeleid ondersteunt deze ontwikkeling van natuur en landschap. Immers, de locaties voor belevingsnatuur zijn tevens etalages voor het Europese en nationale landbouwbeleid en dus ook de plaatsen waar draagvlak voor dat beleid kan worden verworven.

Landbouw en natuurbeleving

De natuurbeleving van het pastorale landschap vraagt om een daarop aangepast landgebruik en -inrichting. Het landgebruik maakt gebruik van de natuurlijke dynamiek van het landschap. Zo leidt een natuurlijk peilbeheer tot mogelijkheden voor én waterberging in winter en voorjaar, én een verlaat groeiseizoen waardoor steltlopers, waaronder de weidevogels, zonder veel inspanningen hun jongen kunnen grootbrengen. De meest natte delen worden alleen gemaaid in drogere perioden, bemesting is daar uitgesloten. Sloten en plassen vormen de bloedsomloop van het landschap.

---

³ www.nederlandbloeit.nl

Sportvissers genieten er van de relatieve rust, slechts in het voorjaar verstoord door broedende vogels. De ondernemende agrariër heeft als uitdaging om de lagere productiviteit te koppelen aan schaalvergroting in oppervlakte en technische innovaties om arbeidskosten te verlagen. Daarnaast verzilvert hij de belevingskansen voor natuursafari bij de burgers. Een dergelijke bedrijfsvoering biedt kansen voor leveren van ecosysteemdiensten in combinatie met natuurbeleving en landschap-gekoppelde vermarkten van de producten op het bedrijf. Multifunctionaliteit is hier een afgeleide en in beperkte mate de economische drager van het op natuurontwikkeling gerichte landgebruik. De inspanningen van de overheid beperken zich tot bijvoorbeeld de afkoop van de grondwaarde omdat het productiepotentieel - mede door het waterbeheer - aanzienlijk is verminderd. Ook investeert de overheid via het gebiedsfonds in de ontwikkeling en beheer van natuur en landschap.

Coalities

De beleefbare natuur opent de weg voor een keur aan samenwerking: heemkundeverenigingen, natuurorganisaties, recreatie- en horecaondernemingen, agrariërs, zorg- en welzijnsorganisaties, sportvissersverenigingen, wandel- en fietsorganisaties, ketenpartijen in de voedselsector, etc. Maar ook de regionale overheden zijn een belangrijke partij: waterschappen, gemeenten en provincies.

3. Inpasbare natuur

Landbouw structureert zichzelf en het landschap

Vele ondernemers in de landbouw concentreren zich op verhogen van de productie. De verkaveling van het landschap wordt aanzienlijk verbeterd. De percelen hebben een minimale omvang van 10 hectare, sloten worden verlegd en houtwallen verdwijnen, wegen worden verbreed. Er ontstaat een nieuw casco landschap waarin nieuwe overhoeken worden ingeplant met jonge snelgroeiende bomen die worden gebruikt voor energieproductie. Het nieuwe landschappelijk raamwerk is aangepast aan de nieuwe schaalgrootte van het landelijk gebied. Het grote bouwvolume van het bedrijf is ingepast in het landschap en dat geeft de ondernemer 'the license to produce'. De afwaartse beweging van natuurgebieden zet door, ook al worden de beperkingen van natuur voor de bedrijfsontwikkeling opgeheven. Bedrijven kopen de minst kwetsbare delen van natuurgebieden en voegen die toe aan hun bedrijf. Het ruwvoer uit natuurterreinen past goed in het rantsoen en het eigendom van deze natuurgebieden verkleint de kans dat zij in de toekomst hierdoor nog weer beperkingen krijgen opgelegd door veranderend beleid. Het bezit en beheer van natuur heeft een positieve uitstraling op het imago van de ondernemers. Ze bouwen er vakantiehuizen om die te verhu-

De ruilverkaveling Heusden-Vlijmen (NB) uit 1958 leverde een ijl bebouwd landschap op met hier en daar groene linten. Ook kruisende wegen zijn gemarkeerd met boomclusters (gids cultuurhistorie 18)

ren. Bedrijven zoeken naar kansen om hun afvalstromen – ook die uit de natuur - in te zetten voor energieproductie.

Bedrijven zijn vrij om zich te vestigen. Meerdere voormalige landbouwlocaties worden geëxploiteerd voor woningbouw in het groen en/of langs het water. De opbrengsten daarvan geven de ondernemers ruimte om te investeren in geconcentreerde nieuwbouwlocaties met collega's. Dat opent de weg voor verdergaande samenwerking en specialisering. De samenleving vraagt om schoon en veilig voedsel. De keten stuurt daarin door het opleggen van certificering niet alleen van het product, maar ook van de productiewijze. Efficiënt werken, gesloten ketens, veel automatiseren en standaardiseren en innoveren zijn sleutelwoorden voor succes. Dit succes is tevens het belangrijkste marketingmiddel. Duurzaamheidselementen worden ontleend aan (wilde) dieren, omdat de samenleving dieren en dierenwelzijn hoog op de agenda heeft staan.

Coalities

De coalities in deze kijkrichting bestaan uit boeren, ketenpartijen, energiebedrijven, ontwikkelaars, recreatieondernemingen, e.d.

4. Functionele natuur

Natuur organiseren rond lange termijn belangen

Voor de agrarische ondernemer levert deze kijkrichting nieuwe uitdagingen op. Er is een groeiende groep van ondernemers die ontwikkeling en bescherming van biodiversiteit op het bedrijf hoog op de agenda heeft staan. Immers de kwetsbaarheid van de monoculturen in de landbouw daagt ondernemers uit om op een andere manier naar het landbouwecosysteem te kijken. Aanwezigheid van nuttige vogels, insecten, bacteriën, schimmels en de daaraan gekoppelde habitats worden als een belangrijke investering voor een duurzame toekomst voor de landbouw gezien. Ondernemers beseffen dat de bestaande natuur in natuurgebieden een noodzakelijk reservoir hiervoor vormen. Deze kijkrichting daagt ondernemers uit die willen samenwerken, met elkaar en met bedrijven, maatschappelijke partijen en overheden die diensten waarderen en willen afnemen. Nieuwe vormen van certificeren en vermarkten van producten honoreren de inzet van de agrariërs.

Werk met werk maken

De ondernemer denkt mee over verandering van de inrichting en beheer van natuurgebieden. Omdat dienstverlening en dus gebruik centraal staat, kan er meer worden geoogst uit de natuur en daar heeft de ondernemer verstand van. Anderzijds geeft de ondernemer ruimte aan de natuurorganisaties om mee te denken over manieren om natuur en andere diensten te ontwikkelen in het cultuurlandschap. De structuur van het landschap is sturend daarin. Door randen van percelen anders in te richten ontstaat er een fijnmazig netwerk van kleine corridors voor planten en dieren om zich te vestigen. Zo worden in de akkerbouw randen ontwikkeld met een diversiteit aan plantensoorten⁴. Een van de doelstellingen daarbij is de zoektocht naar Functionele Agro Biodiversiteit

Nieuw Limburgs Peil

De hogere zandgronden van Noord en Midden Limburg hebben te kampen met droogte (opbrengstschades oplopend tot 20%). Door drainage anders in te zetten kan water beter worden vastgehouden: het systeem wordt gesloten en vanaf 1 punt kan water worden uitgelaten, maar ook actief ingelaten. Daardoor is het mogelijk om water langer vast te houden en de drooglegging groter te maken alleen op die momenten dat er bewerking en beweiding plaatsvindt. Soortgelijke kansen liggen er ook met onderwaterdrainage in veengebieden van West en Noord Nederland. Een aanvullende optie is om via klepduikers water langer vast te houden in de sloten.

---

⁴ http://www.natlan.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=127&Itemid=56

om ziekten en plagen te onderdrukken. De sector brede aandacht voor bodemdiversiteit laat zien welk belang agrariërs hechten aan het bodemleven om de bodem hulpbronnen beter te benutten voor het gewas. Het organisch stof gehalte van sommige bodems is dramatisch teruggelopen en er worden verschillende – soms onorthodoxe – maatregelen genomen om die weer omhoog te brengen, waarbij tevens CO₂ wordt vastgelegd en water beter kan worden opgevangen⁵. Dat is zowel een klimaatmitigatie als adaptatiedienst. Overheidsbeleid op meerdere niveaus geven belangrijke impulsen om op een nieuwe manier tegen het waterbeheer aan te kijken: van de EU met zijn KRW tot waterschappen met hun watergebiedsplannen. Bij een tropische regenbui wordt gepleit voor bevorderen van de doorstroming om wateroverlast te voorkomen (Achterhoek, augustus 2010). Echter de trits *vasthouden, bergen en afvoeren* (Nationaal Bestuursakkoord Water, 2008) pleit juist voor het langer vasthouden, waarvoor watergangen worden heringericht. Voorkomen van overlast betekent namelijk veelal het afwentelen ervan op anderen. En door het te bergen kunnen tekorten op andere momenten worden uitgesteld⁶. Juist dit vernieuwende waterbeheer geeft kansen om water en natuurdiensten te combineren zoals in beekdalen, nieuwe veenmoerassen, e.d. Deze systemen herontwikkelen vraagt om een actieve betrokkenheid van de agrariërs gelet op hun regulerende invloed in de bovenloop van de watersystemen. De boer is weer terug als partner in het waterbeheer, waarbij hij zich bewust is van de multifunctionaliteit van watersystemen: voor voedselproductie, drinkwaterproductie, natuurontwikkeling, recreatie, klimaatregulatie, etc.⁷ Een vergelijkbare transitie ontstaat in het beheer van landschapselementen, die een functie hebben voor recreatie, natuurverbinding, energie, klimaatmitigatie, etc. De ondernemer geeft zelf het landschap vorm en combineert op een relevant schaalniveau meerdere functies. Maar hij is daarin wel vraag gestuurd bezig, omdat hij voor de diensten die hij levert wordt betaald door de mensen die de diensten waarderen. Dus spelen maatschappelijke wensen en opvattingen een belangrijke rol in de uiteindelijke vormgeving van het landschap. Te leveren diensten komen ook uit de kijkrichting beleefbare natuur. Zorg en recreatie zijn ook in deze kijkrichting een vanzelfsprekend onderdeel.

Netwerken

Functionele natuur is een samenwerking tussen afnemers en leveranciers van diensten. De agrariër is in staat om diensten te leveren als er continuïteit is in de vraag en in overleg kan hij multifunctioneel landgebruik te gelde maken, zodat de kosten kunnen worden beperkt voor de diensten. Omdat functionele natuur veelal meerdere doelen dient, zijn meerdere van deze diensten ook van belang voor de agrarische bedrijfsvoering van de boer. Het vraagt van aanbieders dat zij samenwerken. Dat kan op meerdere manieren: als BV, VOF, Stichting, Vereniging, e.d. Het belangrijkste waarin ondernemers moeten worden gecompenseerd is grond. Een grondbank lijkt dan een van de aangewezen instrumenten om deze netwerk gedachte vorm te geven.

Coalities

De mogelijkheden voor – soms onorthodoxe – coalities zijn in deze kijkrichting verreweg het grootst. Het organiseren van vraag en aanbod van diensten in een multifunctionele setting vraagt om een specifieke structuur. Om de voordelen van multifunctionaliteit te benutten is een goede samenwerking tussen afnemers belangrijk, maar die zijn voor deze kansen weer afhankelijk van wat de aanbieders kunnen leveren. Het betekent ook dat afnemers hun eigen bedrijfsvoering tegen het licht houden en mogelijk efficiënter kunnen maken. Zo gaan waterschappen, waterwinbedrijven, gemeenten, zorgbedrijven, energiebedrijven en dergelijke, hun interne bedrijfsvoering herzien, omdat zij goedkoper diensten kunnen inkopen dan ze nog langer zelf te organiseren.

---

⁵ <http://www.skbodem.nl/project/17>

⁶ http://www.wpm.nl/projecten/@188698/nieuw_limburgs_peil/

⁷ <http://landbouwooppeil.nl/>

Bronnen:

Alfa-accountants, 2010.

Cijfers die spreken, Melkveehouderij 2010.

Alfa accountants en adviseurs, Wageningen

Dijkman, W., J. Schinkelshoek en H. Kloen, 2011

Divers landgebruik in een veelzijdig landschap

CLM, Culemborg

Hoeven, D. van der, 2010

Verbreden, verdiepen, opschalen, KSI tussen wetenschap en praktijk

Daedalus, Amsterdam.

LNV & LTO, 2009.

Natuurlijk lukt het! Met meer boeren voor natuurbeheer.

Ministerie LNV

Maas, G.J. & J. Boers, 2011.

Goed boeren in een Nationaal Landschap. Hoe het landschap van Noordoost-Twente kan profiteren van schaalvergroting in de landbouw. Uitwerking van de casco-benadering in de gemeente Tubbergen.

Alterra rapport 2087

Oostindie, H., e.a. 2011.

Dynamiek en robuustheid van multifunctionele landbouw.

WUR, Rurale Sociologie

Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, 2011.

Ruilverkaveling

Gids Cultuurhistorie 18

RLG, 2009.

Boeren met een Groen Hart, advies over de toekomst voor de landbouw in het Groene Hart

RLG, Utrecht